

פירושי רש"י למסכתות התלמוד
[הרצאה ביום עיון רש"י בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תשס"ו]

מאת

שמא יהודה פרידמן

©

משימה גדולה היא להרצות על פירוש רש"י לתלמוד, הוא החיבור הנקרא יותר והמשפיע יותר מכל חיבור יהודי שנתחבר בימי הביניים. קטונתי למשימה זו כי אינני נמנה על חוקרי רש"י המובהקים, וכל עיסוקי בו לא היה אלא אגב אורחא. את מימיהם של חוקרי רש"י הגדולים אנו שותים, יום טוב ליפמאן צונץ, אברהם ברלינר, אליעזר מאיר ליפשיץ ואחרים במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, ויבדלו לחיים ארוכים, חוקרי רש"י המובהקים בדורנו, פרופ' יונה פרנקל, ופרופ' אברהם גרוסמן.

בראשית דרכי בהוראת התלמוד, יותר מאשר לימדתי תלמוד, לימדתי את פירוש רש"י לתלמוד. ולא כחוקר, אלא כמבקש להעביר הבנת דברי התלמוד מתוך המילים של רש"י. כמבקש להסביר מה אומר לנו רש"י, מה כוונתו בפירושו לסוגיא, לשם הבנת הסוגיא מתוך דבריו. כמדומני שנפח הסיפוק כמורה, הנמדד באחוזים, היה אז גדול מכל סגנון הוראה אחר מצדי. שהרי פירוש רש"י הוא המפתח לש"ס. ההוראה באותה דרגה כמוה כמסירת מפתח לכל עולמו של לימוד התלמוד, שהוא העולם הקסום ביותר.

גם כל ספרות העזר שקמה ונכתבה בימינו, איננה אלא ספרות המבקשת ללמד את פירוש רש"י לתלמוד. ויש שבעלי הספרות הזאת מקדימים ואומרים בפה מלא, הלוואי וישתחררו המעיינים מספרות העזר לכדי הבנה עצמית בפירושי רש"י לתלמוד.

אם אמרנו שפירוש רש"י לתלמוד היא היצירה הנלמדת יותר מכל יצירה, לא סוף דבר בכך. רש"י היה המהפכן הגדול שקם לעם היהודי בכל הדורות. אכן, רבינו שיחיה, רבי שלמה יצחקי הצרפתי, הצנוע, האוהב והאהוב, תלמיד נאמן לרבותיו הגדולים, היה מהפכן גדול! ככל מהפכן, הוא סיים תקופה, והכניס תקופה חדשה, שאנו חיים בה היום.

התלמוד הבבלי, התלמוד בה"א הידיעה, קצרה היריעה להגדיר מהו, וכיצד היה שובה את הלבבות בכל דור ודור. והנה זה פלא, אף בדור שלנו, לימוד התלמוד תופס את מקומו בראש, יותר מכל עיסוק יהודי אחר. אין שני לו לתלמוד בתולדות הרוח של עם ישראל. בתוך גננו הוא עץ הדעת ועץ החיים. פנים רבות לתלמוד. הרי הוא בעת ובעונה אחת נכס דתי, תרבותי וערכי כלול בהלכה במשפט, באגדה, בפרשנות המקרא, באמונות ודעות והיסטוריה של עם ישראל.

וכל התלמוד הגדול הזה, על כל סוגיותיו, דברי דורות רבים של תנאים ואמוראים, סיפוריהם ודיניהם, הרי הוא תורה שבעל פה, סודר ונערך, נמסר ונלמד מפה לאוזן, מרב לתלמיד מדור לדור. ועוד בתקופת הגאונים, בהיות התלמוד כבר כתוב במגילות ובמצחפים, עדיין תורה שבעל פה הוא. ההרצאה מתוך הזכרון עוד ממשיכה, השינון והחזרה, הכל בעל פה, גם אם יש ספר שאתה יכול לעיין בו בשעת הצורך.

אין פלא שלא שרדו לנו פירושים מן התקופה הזאת. הפירושים היו אז בעל פה, פירוש חי.

בסיכומו את הפעילות התורנית של אותם דורות, כתב הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה:

וכל אלו הגאונים שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת [...] גם חיברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורין לבאר התלמוד, מהם מי שפירש הלכות יחידות, ומהם שפירש פרקים יחידים שנתקשו בימיו, ומהם מי שפירש מסכתות וסדרים.

אין הרמב"ם מזכיר בכלל פירוש על התלמוד כולו. תחילתם של הפירושים היא על הלכות יחידות, כלומר, בודדות, ועל פרקים יחידים. ואם כי דרכו של הרמב"ם בדרך כלל להזכיר את הפעילות התורנית בארצות השייכות לתחום התרבותי שלו, קהילות ישראל בארצות דוברי ערבית, וכפי שהזכיר כאן את ארץ ישראל, את שנער היא בבל, וספרד, הרי כאן הוסיף גם את צרפת. מדוע?

עצם הצורך בפירוש מסודר לתלמוד הבבלי צמח מחוץ לבבל, אשר בה יש פרשנים חיים המלמדים בדרך תורה שבעל פה. ואילו המתמחים בחיבור הפירושים הכתובים היו חכמי צרפת. באותם שלושה דורות, הכוללים את רבינו גרשם מאור הגולה מצד אחד, ואת רש"י מן הצד השני, התקיימה באשכנז ובצרפת פעילות פרשנית אינטנסיבית, אשר בסופו של תהליך יצאו פירושי רש"י לאוויר העולם.

הוזה אומר, דווקא הקהילה היהודית המרוחקת מבבל, ריחוק של מקום וריחוק של שפה, קהילה אשר בערה בה אהבת התלמוד, היא שיצרה כלי חדש. לא יעלה על הדעת שמשימה זו תוגשם על ידי יחיד, חכם אחד בודד. רש"י ירש ושכלל פעילות עצומה של אסכולה שלמה, והוא שקד על דלתותיה בישיבות וורמייזה ומגנצה אצל גדולי תלמידיו של רבינו גרשם, הרי הם ר' יהודה בן יקר, ר' יצחק הלוי, ור' יצחק בן יהודה. בחוגם הופיע מושג חדש: הקונטרס. ועוד בפי בעלי התוספות שם זה, קונטרס, הוא כינויו המובהק של רש"י, בעל הקונטרסים בה"א הידיעה, וכשיאמרו התוספות "פירש הקונטרס", אין הכוונה אלא פירש רש"י, הוא הקונטרס, בה"א הידיעה.

מהו קונטרס? עוד במילונו של אבן שושן נאמר: "קונטרס, מליטינית קומנטריוס, חוברת, יומן". עכ"ל. וכאילו הפעילות של כתיבת הפירושים, הקומנטריה, במחברות, הולידה את המילה קונטרס במובן מחברת. ונהפוך הוא. כפי שלמדים אנו ממחקריו של פרופ' מלאכי בית-אריה, קונטרס היא quintarius מחברת המורכבת חמישה גליונות, דהיינו עשרה דפים, כלומר, עשרים עמודים, קונטרס באותו מובן שאנו משתמשים במילה זאת היום, יהיה מספר הגליונות שיהיה, וגם בצרפת ואשכנז דאז כבר לא עמד המספר על חמישה.

בפשטות אפוא, הקונטרסים הם מחברות התלמידים, אשר בהם רשמו את פירושי המורים הנאמרים בעל פה. שאלה מעניינת היא באיזו נקודה הפכו קונטרסים אלה ממחברת אישית של כל תלמיד ותלמיד או של חכם הישיבה כאלה שרש"י הרבה לעיין בהם ולהעתיק מהם, ליצירה ספרותית, ספר וחיבור, אשר יש להפיץ אותו ברבים על ידי העתקות רבות. שמא לא ניתן להצביע על נקודה מסוימת. אולם ברור ששליטתו המקיפה של רש"י באומנות כתיבת קונטרסים שכללה את הסוגה וסיימה את התקופה. מכאן ואילך יש רק קונטרס אחד, הוא פירושיו, מותר אפילו לומר פירושו, של רש"י לתלמוד.

מכאן ואילך לא נדבר על קונטרסי מגנצה וורמייזה בידי תלמידיו של רבינו גרשם, אלא על פירוש רש"י, היורש והמשכיל. פירושו של רש"י שונה מאוד מתורה שבעל פה. האמת ניתנת להיאמר, גם שפירושי רבינו חננאל מצפון אפריקה קדמו לאלה של רש"י, יש הבדל גדול ביניהם. פירוש רבינו חננאל כולל מין הרצאה כללית של הסוגיא, אשר בתוכה מובלעים פירושים. לדעתי הסגנון הזה הוא חיקוי של ההרצאה שבעל פה, לשון הסוגיא עם פירושים מובלעים. ואילו פירוש רש"י צמוד לטקסט כלהבה לפתילה, דבר דבור על אופניו. עד לסמוך לעידן הדפוס היה פירוש רש"י כתוב בספר בפני עצמו, כמו הקונטרסים, ולא על גליון הגמרא. מכל מקום, כל דיבור ודיבור צמוד ללשון הגמרא, ואתה לומד בשתי אצבעות, אצבע אחת בגמרא ואצבע אחת בפירוש, וכך אתה מתקדם בקריאת כל הסוגיא בשיטת שתי העצבאות.

וזו המהפכה, פירוש המשרת את התלמוד הכתוב, בספרים שהגיעו מבבל, אולי דרך ארץ ישראל, לאירופה. אותו תלמוד כתוב, חתום וסתום, מוצק ומוקשה בכתבו, מי ידענו ומי יפענחנו. ספר סתום וחתום זה, פירוש רש"י הוא מפתח למנעוליו, כלי המאפשר את הלימוד בכל מקום שהוא, על ידי רוב התלמידים שמן המניין, ולא יחידי סגולה בלבד. מהפכה זו הבטיחה לתלמוד קיום לדורות. בעולם היהודי הרחב היא סיימה את עידן ההסתמכות העיקרית בפירושים בעל פה, כפי שבאירופה היא סיימה את עידן פירושי אשכנז, ופתחה את עידן בעלי התוספות. יש לבעלי התוספות עוד הרבה לדייק ולהקשות בלימוד התלמוד. אבל התשתית קיימת מוצקה. מן הדור שלאחר רש"י ואילך התלמוד כתוב ומונח כספר פתוח, כל הרוצה ללמוד יבוא וילמד.

רש"י שולט מעין כמוהו בסוד כוחו של הפירוש הקצר. הוא ידע להכניס למילה הכתובה יותר תוכן מכל מחבר אחר. במשפט אחד של חמש מילים או פחות יש לך הסבר נוח וקולע של לשון התלמוד המוקשה והסתום.

לפני חדשים אחדים יצא לאור ספרו של פרופ' אברהם גרוסמן, המוקדש כולו לרש"י, והוא כותר הספר במילה אחת, רש"י, בסידרת גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי. פרק מרכזי בספר, הפרק השישי, מוקדש לפירוש רש"י על התלמוד. וכך לשון המחבר בפתח הפרק: "יצירתו הספרותית החשובה ביותר של רש"י, שהקנתה לו את פרסומו הגדול לדורות, היא פירושו לתלמוד הבבלי. הפירוש הזה הוא ממיטב היצירה העברית בכל הדורות.

כאן מפרט גרוסמן שש שאלות עיקריות העומדות במרכז המחקר של פירוש רש"י לתלמוד, וזה לשונו:

- א. היקפו. לאילו מסכתות כתב רש"י את פירושו? האם כל הפירושים הנדפסים המיוחסים לו אכן יצאו מתחת ידו? מהו סדר פירושים?
- ב. אילו סגולות עשו את פירושו למועדף על כל האחרים?
- ג. מהי מידת זיקתו למסורות פרשניות אחרות, ובעיקר לפירושים שנכתבו באשכנז?
- ד. האם נוסח הפירוש אותנטי?
- ה. האם לפירושו של רש"י היו מהדורות שונות?
- ו. מהו ההסבר לשינויים ולסתירות הפנימיות בפירושי רש"י?

בזמן העומד לרשותנו ננסה לנגוע קצרות במקצת העניינים הללו.

אשר לזיקה לפירושי רבותיו, כבר ציינו כמה צמוד רש"י לפירושי רבותיו, והוא מזכיר אותם בשמותיהם בהרבה מקומות. נוסף כאן, לא רק שמותיהם, אלא גם מערכת כינויים בפי רש"י לרבותיו השונים, ומקצתם שייכים לתכונות הסגנוניות המיוחדות פירוש מסכת אחת מפירוש מסכתות אחרות.

בבבא קמא קט ב מביא רש"י שני פירושים, ועל השני ("לישנא אחרינא") הוא מציין: "מפי עוקר הרים", במיקום הסגנוני שרגיל להזכיר אחד מרבותיו. בגמרא נקרא רבה עוקר הרים משום כוחו הדיאלקטי, ונאמר על ריש לקיש "הרואה את ריש לקיש בבית המדרש כאילו עוקר הרים וטוחנן זה בזה". אולם אצל רש"י הכינויים הם רמז לשם, ובוודאי כאן רמז לרבו יעקב בן יקר, שמאותיות שמו אפשר לקבץ "עוקר".

בחמישה מקומות בפירוש מסכת שבת, ובמסכת שבת בלבד, רש"י מכנה את המקור של לשון פירוש שני: לוי"ה, הוא כינוי לרבו ר' יצחק הלוי. וכן בספר שם הגדולים לחיד"א (חלק גדולים מערכת י' אות שכה): "ושמעתי... דכאשר רש"י כותב בתוך דבריו לוי"ה כמו בשבת דף מ' ודף נ"ט ע"ב ודף ס' ע"ב ר"ל דפי' זה מרבו רבינו הלוי"; (קונטרס אחרון): "לוי"ה - לפעמים רש"י בתוך דבריו כותב לוי"ה... ויש מי שאמר כי לוי"ה ר"ת למורנו ורבינו יצחק הלוי.

בוודאי כינוי יש כאן, אבל לא על דרך ראשי תיבות למרות הגרשיים, אלא על דרך הקיצור.

ברא"ש למסכת חולין (פרק ד סימן ז): "כאשר פירשנו שמועה זו כן קבלה רש"י מפי רבותיו גאוני עולם רבינו יצחק סגן לוי"ה מוטר"י ורבינו יצחק בר יהודה ורבינו יעקב בר יקר ז"ל". ובסידור רש"י (סימן תקצד): "סגן לוי"ה השיב בתשובותיו לר' שלמה בר' יהודה על בשר בחלב שהוא נוהג במשהו".

על ציוניו של החיד"א אפשר להוסיף שניים, וכולם ממסכת שבת. קיצור זה לוי"ה לר' יצחק הלוי מאפיין את פירוש רש"י למסכת שבת, והוא נמצא בו באופן בלעדי.

האם לפירושי של רש"י היו מהדורות שונות?

ר' משה ן' דאנון, אחד מבעלי הכללים שבין האחרונים סבר שרש"י חיבר שלוש מהדורות מפירושו. דבריו התפרסמו מן המובאה בספר שם הגדולים של החיד"א. כעת הם מונחים לפנינו בכתב יד, וכך כתוב שם:

ותמצא שהרב עשה שלש מהדורות, ר"ל הראשון היה פי' ארוך, וחזר וקצר המלות, ואח"כ חזר וקצר עוד, וזהו הפי' הנמצא אצלנו.

רעיון זה צבר פופולריות רבה, אבל החוקרים דחו אותו בצדק מכל וכל. י"נ אפשטיין כתב: "בכלל אין יסוד חזק לתורת המהדורות". אבל עניין סימנטי חשוב יש כאן. אפשטיין הבהיר שהראשונים השתמשו במילה "מהדורה" של רש"י במובן אחר, לא ככוונה המודרנית וכמותה בדברי ר' משה דאנון שצטטנו לעיל, אלא במובן של הגהות, תיקונים וחזרות על אתר שביצע רש"י בפירושו מעת לעת. תיקונים ושיפורים אלה הם פעולה אדירה ואות אמת של חתירה מתמדת להתקרב יותר ויותר לאמת.

מובן הדבר שאפשטיין ביקש לדחות את המושג המוטעה של כתיבה מחדש של הפירוש כולו שלוש פעמים, ולכן העמיד את הדבר על דיוקו, וכתב: "מכאן אנו רואים שאין הכוונה כאן במהדורה לעיבוד חדש וחיבור חדש, אלא לתיקונים בודדים". עד כאן לשונו. בודדים רוצה לומר מקומיים ומבודדים בדיבורים מוגדרים, אשר רש"י ראה לנכון לעדכן בהם פירוש חדש או פירוש נוסף. לדעתי אפשטיין לא מיעט בפעולת המהדורות במובנו הנכון, ולא התכוין אלא להוציא מן ההבנה המוטעה של המונח. מהדורות במובן המצומצם עשו גם הרי"ף והרמב"ם והרבה מגדולי הראשונים, וכך עשה רש"י במהלך תנופת שיפור מתמדת ונמשכת.

ואילו פרופ' יונה פרנקל בספרו דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי מיעט בחשיבות פעילת השכתובים המקומיים כפי שביקש למעט גם בסתירות בין דבריו של רש"י ממקום אחד למשנהו, או בחזרות מעמדה אחת לעמדה אחרת במהלך עבודתו של רש"י, העלולים לדעתו לפגוע ברעיון אחדות הפירוש, כפי שדוגל פרופ' פרנקל ברעיון זה, כגון בכתבו: "פירוש רש"י לתלמוד כולו הוא יחידה אחת". ולכן אף מיעט בחשיבות ההגהות, וזה לשונו: "חוקרי רש"י מאז צונץ חשפו פחות מעשרים וחמש הגהות של רש"י שהיו ידועות אצל צאצאי רש"י ושאר חכמי אשכנז וצרפת. גם אם נניח שהיו פי ארבע הגהות מקולמוסו של רש"י עצמו, עדיין אין זה אלא טיפה בים פירושיו". עד כאן לשונו.

במאמר שנתפרסם בשנת תשנ"ג בספר "רש"י, עיונים ביצירתו" בעריכת פרופ' צבי אריה שטיינפלד, ניסיתי לתאר את עיבודו המתמיד של רש"י בפירושיו, ולטעון שיש חשיבות רבה לתופעה זו בהערכת פירושיו של רש"י.

בהתייחסותו לכל הדברים הללו כתב פרופ' אברהם גרוסמן: "קשה להשתחרר מן הרושם, שההבדלים בין החוקרים מקורם במידה רבה בסמנטיקה שונה. הכל מודים, שרש"י הגיה את פירושיו, גרע מהם והוסיף עליהם, והמחלוקת היא על היקף ההגהות. אכן... ברור שהוא שב והגיה אותו."

אני אגע בקצרה לעניין המספרי ולעניין הסימנטי.

לאחר פרסום מאמרי מסרתי תדפיס ממנו לפרופ' פרנקל בדחילו ורחימו בבית הכנסת בשעת תפילות קבלת שבת. לאחר שבוע נמסר ממנו אלי מכתב תגובה. לא אצטט מן המכתב הזה דברי שבת, ואינני בטוח אם יש כאלה שם. דבר אחד אצטט. על המקומות שבעלי התוספות מציינים חזרותיו של רש"י בלשון מהדורה, הוא כותב: "נראה לי היום (לאחר 25 שנה) שהאמת היא בין דברך לדברי בספר שלי". כמובן שמחתי מאוד להודאה מקצת, ומי יודע אם היום, שעברו עוד שלוש עשרה שנה, יהיה פרופ' פרנקל מוכן להעניק אף יותר.

אבל הטיעון הוא מעבר לעניין המספרי אלא טיעון במישור האכותי להכרת תופעה מרכזית בעבודתו של רש"י, וכאן דומני שיש יותר מהבדלי סימנטיקה. השאלה היא אם פירושי רש"י משקפים אחדות חזויה מראש, ופיזור השיטות לאורך הפירושים לשם גיוון, או השתדלות מתמדת וחתיירה מאומצת לשיפורם של פירושים והתחדשותם. דומה שדבריו המפורסמים של רש"י שהגיעו אלינו בפירוש הרשב"ם לתורה על הפשטות המתחדשים בכל יום יפים הם גם לפירושי התלמוד. בשנים האחרונות למדנו רבות על שכתוביו של רש"י בפירושי למקרא, ואציין לממצאיו ולמסקנותיו של פרופ' יצחק פנקובר על הוספות בחינת מהדורות בפירושי המקרא. תמונה זו מצטרפת לידוע לנו על התסיסה מתחת לשטח הרגוע אף בפירושי התלמוד, וכפי שננסה כעת להרחיב בנושאים קרובים לנושא זה.

הצרפתי אומר le style c'est l'homme הסגנון הוא האדם. בסגנון יש למצוא את טביעות האצבע הספרותיים של מחבר. אם נגלה את דקויות הסגנון האישי שרש"י משתמש בו, נוכל לזהות את הפירושים האוטנטיים שלו, ובתוך הפירושים האוטנטיים לעקוב אחר הגיוונים והשינויים שחלו בסגנונו, מן המוקדם אל המאוחר. ובכלל, יש להכיר את רש"י מתוך סגנונו. נפרט כאן כמה דוגמאות של סגנונות קבועים אצל רש"י, וכשעוקבים אחריהם בפירושים השונים, אפשר ללמוד הרבה על דרכיו בפירוש התלמוד.

סימן היכר של חכם גדול, שהוא אומר לך מה שאינו יודע. אדם שאינו מן החכמים הגדולים אינו מפרט לך מה שאינו יודע, שהרי אין לו שיעור. רש"י רגיל לדווח מה שאינו יודע, או מה שלא שמע מרבותיו. נדגים את הערותיו של רש"י בפירושים לתלמוד בלשון "לא ידעתי", ויש כיוצא בהם גם בפירושי המקרא. חילקתי את ההקשרים שבהם רש"י מפרט מה שאינו יודע לחמש קטגוריות: מציאות וטבע, לשון ומילונאות, מידע מקראי ומסורת האגדה שעליו, מקורות, ופרשנות וגירסאות.

מציאות וטבע

קושרים בקשרים, ותולין בצואר לרפואה, ולא ידעתי לאיזה חולי.

תורי דקל - דקין מצורי, והן מן הסיב הגדל סביבותיו, ולא ידעתי למאי חזי". כלומר, למה ראוי לעשות ממנו.

צלף באילנות - "לא ידעתי מהו עזות שלו" כלומר כפי שמתבקש בהקשר הסוגיא

בעניין ספר תורה, וזה לשונו: "הלוחות- לא ידעתי מה הן, ויש מפרשין הן העשויין לספרים שלנו שאינן עשויין בגיליון".

מקמץ צואת כלבים - לא ידעתי מה צורך בה אבל באשכנז ראיתי ששורין בהם הבגדים לפני כבוסן יום או יומים

לשון ומילונאות

שער הדלקה שער הקרבן - לא ידעתי למה נקרא שמם כך.

אלא כמצליף - בשורה זו תחת זו כל שמונה הזאות, כמצליף, לא ידעתי לשונו.

מקורות

לא ידעתי היכן היא. תשעה נכסי כהן - לא ידעתי היכן שנויה ובספרים אינה כתובה בשוה

פרשנות וגירסאות

רש"י מסכת זבחים דף קטו עמוד ב נראה בעיני שהספרים חסרים כאן ולא ידעתי מה.

יש שרש"י תולה את אי ידיעתו במה שלא שמע מרבותיו פירושים על דברים מסוימים, והוא עדיין אינו יודע מה פירושם.

לא שמעתי מהו
לא שמעתי טעם.
לא שמעתי טעם בדבר
לא שמעתי טעם מקובל בדבר
בשמועה זו של ר' אבין לא שמעתי איזה אבין הוא.

רש"י לא הסתפק בלא ידעתי ולא שמעתי, אלא חתר להשלים את החסר על ידי עיון בספרים, וקבלת מידע חדש. היתה לרש"י ספריה ענפה, אשר היו מגיעים אליה ספרים וכתבים חדשים בכל עת, ובעזרתה היה חוקר ומגלה דברים הנצרכים לפירושו, מעבר לנאמר בפירושי רבותיו. הסימן הסגנוני המובהק לבדיקותיו ועיוניו אלה הוא הביטוי: "כך מצאתי".

כך מצאתי בתוספתא
כך מצאתי בתשובה
כך מצאתי בתשובת הגאונים
ובתשובות הגאונים מצאתי
כך מצאתי בשאלות דרב אחאי גאון.
כך מצאתי בדברי רב האי
כך מצאתי גירסא בתשובות הגאונים וכן עיקר וגירסת הספרים משובשת היא
כך מצאתי מוגה והכי פירושה
כך מצאתי כתוב בשם הרב רבי שמואל בר דוד זכרוננו לברכה.
בפירוש ר' מכיר זכר צדיק לברכה מצאתי.
כן מצאתי ביסודו של רבינו יעקב.
כן מצאתי בנימוקי רבינו שלמה ברבי מאיר.
ובתשובת רבינו גרשום מאור הגולה מצאתי כמותי, גם עתה בא אלי מכתב מגרמניי"ש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא, ושמו רבי קלונימוס, ובקי בכל התלמוד, והורה כן ונחלק עליהן ומצאתי לי סמך ביסודו של רבי שמעון הזקן אחי אמי מפי רבינו גרשום אבי הגולה, ותשובת רבינו יצחק בן יהודה שהושיבה בשלש פנים - לא ישרו בעיני.

במסכת ערכין :

כך הבנתי מלבי וישרה בעיני, אבל לא שמעתי, ואחרי כן מצאתי ספר ישן מוגה שכתוב בו כן, והודעתיו לרבותי, וישרה בעיניהם.

ובלשון ראיתיה :
ולא שמעתי, אלא ראיתיה ביסוד רבינו יצחק בן יהודה.

ויש שמקורותיו החדשים אינם על דרך מציאה וראיה, אלא אף הם על דרך שמיעה, כגון: "כך שמעתי בפיוט יוצר שיסד אחד מגאוני לומברדיא"ה". בוודאי שמע את הפיוט בבית הכנסת.

לפעמים יש בידו טעם ופירוש ששמע מרבותיו, אבל הוא מותח עליו ביקורת. ביקורת זו נקראת בלשונו של רש"י גמגום :

ורבותי מפרשין [כך וכך. שי"פ] ולבי מגמגם.
כך לשון רבותי, ולבי מגמגם.

ואני לא כך שמעתי וכך שמעתי [וכו'] ולבי מגמגם בה
וכך שמעתי, ומגמגם לבי עלה, ונראה בעיני [וכו']
פירש לי מורי צדק רבינו יצחק בר יהודה ז"ל: [וכו'] ולבי מגמגם, [וכו'] לפיכך טוב
לי כמו שפירשתי,
כך שמעתי ולבי מגמגם חדא דאין זה לשון התלמוד [וכו']". כלומר, פירוש זה מיחס
לתלמוד סגנונות זרים לו.
ואני לא כך שמעתי, ולבי מגמגם על שמועתי ששמעתי
ולבי מגמגם בלשון.

ולבי מגמגם לומר [וכו'] ונראה לי דהכי גרסינן.
ולא פירשו רבותי כן, שהם פירשו [וכו'] ויש לי גמגומים בה הרבה
יש מפרשים [וכו'] וכך שמעתי, אבל אי אפשר להעמידה, [וכו'] וכמה גמגומים יש בה

ולפעמים רק "ויש גמגום בדבר" ללא אזכור רבותיו, או במילה אחת בסוף המשפט:
גמגום (וכן: גימגום). ורוב לשונות "ולבי מגמגם" באים בסדר מועד. ועוד לשונות
קושיא אחרות כגון: "כך שמעתי ויש לי הרבה להשיב", "הרבה תשובות בדבר",
ועוד.

ויש שרש"י דוחה את לשון רבותיו, לא מתוך הגמגום בלבד ("ולבי מגמגם") וכיוצא
בו, אלא בגלל שמצא פירוש יותר טוב.

מה הם הסגנונות המאפיינים את יחודן של מסכתות שונות?

יש שרש"י מביא שני לשונות. לאחר הראשון הוא מציין "כך שמעתי", והוא מצמיד
מיד את המונח: "לישנא אחרינא" לשון אחר. כלומר, בין שני הפירושים בא גשר,
המזהה את מקורו של הפירוש הראשון ואת מקורו של הפירוש השני, וזה לשון
הגשר: "כך שמעתי. לישנא אחרינא"

1. רש"י מסכת עירובין דף נג עמוד א
שם דובר על יתרונו של בני יהודה על בני הגליל, שבני יהודה "גלו מסכתא". מהו
גלו מסכתא? רש"י פירש: "למדו לאחרים, כך שמעתי, לישנא אחרינא: מפרשין
שמועותיהן ומדקדקים בטעמו של דבר עד שמתיישב בלבן".

וכן מצינו "כך שמעתי [נקודה] ולישנא אחרינא" וכו' מלבד עירובין הנזכר, גם
במסכתות סוכה, סנהדרין, מכות ובבא קמא, בכל אחת היקרות אחת. ואפשר לצרף
עוד כמה סגנונות דומים:

רש"י מסכת ראש השנה דף כח עמוד א

התוקע לשיר - לשורר ולזמר, כך שמעתי מפי מורי הזקן, וביסודו של מורי רבי יצחק
בן יהודה ראיתי: התוקע לשד - להבריא רוח רעה מעליו.

כך שמעתי אבל ראיתי בחלק
כך שמעתי וכן עיקר ויש שמפרש לה בלשון אחר
הנך משום דמשתכי לה לקדירה - שמשברין את הקדירה כך שמעתי כאן ובכל מקום
שמעתי שמעלה חלודה.
כך שמעתי, ויש אומרים
כך שמעתי בלשון אחד, וקשיא לי בגוה: ... ובלשון אחר שמעתי...

יסוד משותף ישנו בכל הסגנונות הללו. רש"י מביא שני לשונות או שתי דעות, ובסוף הלשון הראשון הוא מזהה את הפירוש כלשון ששמע: "כך שמעתי", ואחר כך מביא את הלשון השני, או דעתו כנגד הלשון הראשון.

הסגנון היסודי שעקבנו אחריו כאן הוא "כך שמעתי. לישנא אחרינא" כך וכך. כלומר, "כך שמעתי" כמסיים את הפירוש הראשון, ואחרי "כך שמעתי" מיד: "לישנא אחרינא", כמציג את הפירוש השני.

והנה, במסכת בבא קמא, יש כרגיל סדר אחר. קודם מביא רש"י את שתי הלשונות, ללא הערה אחרי הלשון הראשון המזהה לשון זה אלא מיד: לישנא אחרינא. אבל אחר הלשון השני הוא מציין שהלשון הראשון הוא הלשון ששמע. והערה זו באה באחד משני מונחים: "וראשון שמעתי", או: "ולא שמעתי". כלומר, אחרי הלשון השני הוא מעיר על הלשון הראשון שהוא זה הלשון ששמע, או שהוא מעיר על הלשון השני שלשון זה לא שמע אותו.

בבבא קמא כ א: "א"ל רב חסדא לרמי בר חמא: לא הוית גבן באורתא בתחומא". לא היית אצלנו בערב בתחומא, בתחום. מהו בתחומא? כתוב בפירוש רש"י: בתחומא - לא היית קרוב אצלנו שתוכל לבא. ל"א בתחומא בבית המדרש, ראשון שמעתי.

כלומר, במקום לומר אחר הלשון הראשון "כך שמעתי" הוא מציין אחרי הלשון השני: "וראשון שמעתי"!

וכן בדף ט עמוד א: "ולשון ראשון שמעתי"; בדף לד עמוד א: "ולשון ראשון שמעתי ועיקר"; בדף צה עמוד א: "ראשון שמעתי, ואית דגרסי כלישנא בתרא, ומסתברא כוותיה".

סך הכל ארבע פעמים במסכת בבא קמא. ואינו חוזר במתכונת זו במסכתות הרגילות, אבל בשני מקומות בדומה. יבמות דף עא עמוד ב: "ואית דמפרש להו ... ולא מילתא היא ... ולשון ראשון שמעתי מפי הזקן". ומעין זאת בעירובין צה ע"א. מכל מקום, "ראשון שמעתי" בוודאי מיחד את בבא קמא, במיוחד בהצטרף מונח דומה: "ולא שמעתי". "ולא שמעתי" בסוף הלשון השני מורה שלא שמע את הלשון השני אלא את הראשון. שני המונחים "ראשון שמעתי" "ולא שמעתי" מוסרים מידע זהה, רק הלשון הראשון שמע מפי רבותיו, ולא השני.

רש"י מסכת בבא קמא דף יט עמוד ב

ופלסיה - לעסו לישנא אחרינא פלסיה סדקו ולא שמעתי.

תופעה דומה מסדר קדשים בלבד, לאחר הלשון השני צויין "ולא מפי המורה"

אשר לבבא קמא, בין הדברים המאפיינים ומיחדים את סגנון פירוש רש"י לבבא קמא הם הסגנונות "לא שמעתי" או "ראשון שמעתי" הבאים אחרי לישנא אחרינא. עוד סממן המיחד את פירוש בבא קמא הוא ריבוי אזכורי המורה בביטויים "מפי המורה" או "מפי מורי". אין ספק אפוא שפירוש בבא קמא מתאפיין בסגנונות מובהקים המיחדים אותו מפירוש שאר המסכתות.

יש לצפות לתועלת רבה בהגדרת המאפיינים של פירוש כל מסכת ומסכת, כדי לגשת לפתרון השאלות שפרופ' גרוסמן העמיד. אשר לסדר חיבור הפירושים, הוא כותב:

"סדר הזמנים של פירוש רש"י הוא בגדר תעלומה... יונה פרנקל עשה ניסיון מעניין לקבוע את סדר הזמנים על-פי טיב הפירושים ואיכותם. את מסקנתו הציע בזהירות רבה: 'אנו מניחים שדרכי הפירוש הלכו הלך ומשתכלל תוך כדי עבודת הפירוש. כלומר מסכת שנתפרשה יפה יותר היא מאוחרת יותר... נראה שרשאים אנו להבדיל בין מסכתות קדומות – ברכות, סנהדרין, מנחות, בכורות, ערכין וכריתות – לבין מסכתות מאוחרות ובשלות ביותר – סוטה, גיטין, שלוש הבבות, שבועות וחולין' " (עד כאן הלשון).

כאן שלוש הבבות בחדא מחתא. כנגד אבחון על פי איכות הפירוש ויופיו אנו מנסים להעמיד אבחון אובייקטיבי יותר של מאפיינים סגנוניים. במאמרי שהזכרתי משנת תשנ"ג שיערתי שבבא קמא היתה מן המסכתות הראשונות, וכאן הוספנו קצת על התיאור הזה. אולי הצמידות למורו דרך אזכורים רבים של "מפי המורה", וסגנון ציון אופיו של הלשון הראשון אחרי הלשון השני דווקא, על ידי המונח "ראשון שמעתי", והמונח "לא שמעתי", ולא בסיום הלשון הראשון כרגיל בשאר המסכתות הם מאפיינים את ראשית דרכו של רש"י.

האפיון הסגנוני המדויק עשוי ללמד הרבה על חיבור הפירושים ויחסי המסכתות, ובהם אנו בראשית הדרך. הבדיקה חייבת להיות לרוחב של כך המסכתות, ולעומק של כל כתבי היד. ידידי פרופ' משה קופל עסק לאחרונה בבדיקה ממוחשבת העשויה להבחין בין מאפיינים, והיא שיטה שיושמה כבר על ידיו בהבחנת מחברי התוספות על מסכתות שונות, וכפי שסוכם במאמרו *New Methods for the Attribution of Rabbinic Literature* ואני מגיש לו בזה את האתגר של פירוש רש"י על המסכתות.

כתבי היד של הפירוש מכילים חומר חשוב מאוד דווקא בקשר ללשונות האישיים של רש"י ומונחי העריכה, כאלה שעסקנו בהם כאן. אבל גם שכר רב יש בגרסת פירוש רש"י בכתבי היד לשם הדיוק בלשוננו של רש"י, אשר עליו נסמך כל כך הרבה מספרות הפרשנות והפסק לכל הדורות שבאו אחריו.

יונה פרנקל פתח בעיסוק בכתבי יד של פירוש רש"י בעידן הזה, וכמה חוקרים נגשו לאחרונה למשימה הזאת. אני חוזר בזה להצעה שפתחתי בה לפי שנים במחשוב נוסח פירוש רש"י שבכתבי היד, ומוסיף עליה נדבך חדש: העלאה לאינטרנט של נוסח כל כתבי היד של פירוש רש"י על מסכתות התלמוד בצורת סינופסיס ממוחשבת.

אני אשמח ליטול חלק בשני המפעלים הללו, ולוואי שיהיה בהם משום תרומה לעשייה החשובה של העיון והמחקר בגדול מפרשי התלמוד, רבן של ישראל.